

Я. П. Кісь

ХРОНОЛОГІЯ ПИСЬМОВИХ ПАМ'ЯТОК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В XIV—XVIII ст.

На українських землях були різні способи вимірювання часу, його поділу на роки, місяці, тижні, дні й години. Для точного розміщення історичних подій у часі, необхідно знати ці способи вимірювання часу. Питання це досить складне, що пояснюється застосуванням різноманітних мір часу, співіснуванням на західноукраїнських землях старої візантійсько-руської хронології і введеної вже в XIV ст. хронології, вживаної в країнах Західної Європи і Польщі.

Завданням цього повідомлення було дослідити різні способи поділу часу, які зустрічаємо в письмових і друкованих пам'ятках західноукраїнських земель з XIV—XVIII ст., і показати зміни їх, а також, наскільки дозволяють рамки невеликої статті, з'ясувати способи переведення їх на сучасну хронологію.

При вивченні цього питання автор брав до уваги всі письмові пам'ятки — кирилівські староруські, староукраїнські, а також і писані латинським алфавітом, латинською, старопольською і німецькою мовами. Звернуто також увагу на хронологію деяких письмових пам'яток, писаних грецьким алфавітом, як, наприклад, грамоти і листи константинопольського й александрійського патріархів до єпископів і церковних братств. Досліджувалась насамперед хронологія письмових пам'яток, створюваних на західноукраїнських землях.

На галицькій і волинській землях в XIII і на початку XIV ст. застосовувалось візантійське літочислення так званої візантій-

ської ери¹. У XIV ст. воно витісняється літочисленням за так званою християнською, або новою ерою².

У XIV ст. в письмових пам'ятках світського характеру літочислення візантійської ери зустрічається рідко. Наприклад, купча грамота, написана в Перемишлі в 1359 р. староукраїнською мовою, півуставним письмом, датована 6867 р.³ Датування візантійською ерою залишається у друкованих церковних книгах у XIV—XVII ст. і то рідко. З шести рукописних церковних книг, які зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва, лише одна датована за візантійською ерою 7022 р. (1514 р.) — це Євангеліє, писане в Молдавії за господаря Богдана. П'ять інших книг за 1590—1614 роки датовані новою ерою⁴. Візантійською ерою датовані деякі найстаріші на західноукраїнських землях друковані книги: Острозька біблія 7089 (1581) р., проповіді Йоанна Золотоустого 7104 (1695) р. й твори Василя Великого 7102 (1693) р., Учительное Євангеліє, друковане в Крилоській (б. Галича) друкарні у 1606 р.: «В лѣто от създанія міру ϞϠϠϠ , (7115 р.), а от вѣплощенія [суса] Х[рист]а с[и]на б[о]жїа $\text{α\text{χ}\text{ς}}$ »⁵.

Цікаво й те, що у цих книгах поряд з датою за візантійською ерою автори ставлять дату за новою ерою. В багатьох інших церковних книгах, написаних і надрукованих у XVI—XVIII ст., літочислення ведеться за новою ерою. Можна зробити загальний висновок, що літочислення за новою ерою витісняє візантійське на західноукраїнських землях вже з XIV ст.

Потрібно ще спинитись на різних способах писання річних дат за новою ерою. Спочатку, в XIV ст., всі цифри писали словами, буквами або змішано словами й буквами, які мали цифрове значення. Останній спосіб зустрічається найчастіше в XIV ст. Наприклад, купча грамота, написана у Львові в 1368 р., датована: «по б[о]жїи нароженїи тьсяча лѣт і Т [300] і З [60] й Й [8]»⁶. Інша грамота галицького старости Бенка, видана в Ко-

¹ За візантійською ерою літочислення починали від міфічного створення світу, згідно з яким до нашої ери пройшло 5508 років, а до 1300 р. н. е. — 6808 з першOVERЕСНЕВИМ новим роком. Щоб перевести будь-яку дату на сучасну хронологію, потрібно від неї відняти 5508, іноді й 5509 років при умові, що новий рік починався з першого вересня, а події відбувалися між 1 вересня і 31 грудня.

² Так звана християнська, або нова ера була встановлена Діонісієм Малым у 532 р. (н. е.), або в 248 р. ери Діоклітіана.

³ В. Розов, Українські грамоти, К., 1928, стор. 10.

⁴ Бібліотека музею українського мистецтва у Львові, № 37, 39, 43, 73, 80, 419.

⁵ Всі вищезгадані книги зберігаються в рукописному відділі бібліотеки Львівського державного університету.

⁶ В. Розов, назв. праця, стор. 15.

ломиї 1398 р., датована так: «Под лѣты Р[о]ж[де]ства Х[ристо]ва $\overline{\text{Ѡ}}$ [1000] Лѣт и $\overline{\text{Т}}$ [300] Лѣт и девяносто лѣт и осмое лѣто», в кінці — словами⁷. Інколи річні дати писалися повністю словами. Купча грамота, видана в Перемишлі, датована 1366 р. — «под лѣтом божья нарощѣнья тысячего триисотъ шистыцятаго шестого»⁸. У XV і пізніших століттях річні дати писали частіше буквами, наприклад, грамота, писана у Володимирі (Волинському) 1569 р., датувалася так: «от бож[ья] нарощ[енья] $\overline{\text{ѠФЗѠ}}$ »⁹. Подібно датовано й інші документи XVI—XVII ст., хоч і тут нема однотипності; часто дати писали словами, наприклад, акт Брестської унії «датованого року б[о]жiego тысяча пятьсот девятьдесять шостого...»¹⁰

В деяких випадках пропускали перші цифри дати — тисячі. Наприклад, в грамоті 1371 р. пропущено цифру тисяча ($\overline{\text{Ѡ}}$), а написано лише «по божьим рожествѣ $\overline{\text{Т}}$ (300) лѣт [Ѡ] $\overline{\text{Ѡ}}$ (70) лѣт [Ѡ] и одно лѣто»¹¹.

Римських цифр для датування українських кирилівських пам'яток XIV—XVI ст. не застосовували. Арабські цифри для визначення річної дати з'являються в західноукраїнських письмових пам'ятках з XVII ст., рідко в XVI ст., хоч в цей час вони нерідко переплітаються з буквами, які мали цифрове значення, особливо днів місяця, наприклад, запис друкарні Львівського Ставропігійського братства датований: «рок[у] бож[ія] 1662 мѣсеца июля дня, $\overline{\text{З}}$ (7)» і за нею друга дата — «року бож[ія] $\overline{\text{ѠХЗВ}}$ » і т. ін.¹²

Грамоти константинопольського й александрійського патріархів XVI ст., адресовані єпископам чи братствам західноукраїнських земель, датовано за старою, візантійською ерою. Наприклад, грамота константинопольського патріарха Ієремії (1592 р.) датована «в році від створення світу 6101»¹³ (подається тільки в перекладі).

Траплялось часто, як у грамоті александрійського патріарха Мелетія (з 20.IX 1592 р.), що наводилась подвійна дата — від

⁷ В. Розов, назв. праця, стор. 58.

⁸ Там же, стор. 12.

⁹ Рукописи бібліотеки Академії наук у Львові, ф. Чоловського, № 43, арк. 31.

¹⁰ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові, ф. 131.

¹¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej (AGZ), Lwów, 1868—1936, t. VII, стор. 13.

¹² Архив Юго-Западной России, ч. I, т. XI, К., 1904, стор. 353.

¹³ Monumenta confraternitatis Staropigianae Leopoliensis ed. W. Milkowicz, Leopoli, 1895, стор. 393.

створення світу 6101 р. і від нової ери — 1592 р., а перед річною датою поставлено дату місячну **К** (20) «септембріу»¹⁴.

Дати в пам'ятках писали в кінці документа, грамоти, хоча в багатьох грамотах на галицькій землі в XIV ст., а на волинській і до XVI ст. дата писалася на початку документа, що дуже характерне для української дипломатики. Так датовані згадана купча грамота із Перемишля 1366 р. і львівська 1368 р.¹⁵ Володимирська грамота 1590 р. починається: «Літа от нароження сина божего тисяча пятсот десят девятого мѣца декабра девятого дня»¹⁶.

У друкованих і писаних церковних книгах дати писалися на титульному або останньому листі, іноді дописувалися на полях кількох листів книги внизу.

Письмові пам'ятки, які писалися на західноукраїнських землях латинською, польською та німецькою мовами, з XIV ст. датувалися виключно новою ерою. Цифри писалися словами, хоча в XIV—XVI ст. вживалися і римські цифри або змішувалися римські цифри з словами, якими називалися цифри, — наприклад, диплом про надання магдебурзького права місту Львову 1356 р. датований так — «Actum Sandomiriae feria sexta infra octavam festi Pentecostes a. d. MCCC quinquagesime sexte»¹⁷.

Арабські цифри у датуванні латинських письмових пам'яток входять вжиток з XVII ст., витісняючи написання цифр словами. Наприклад, постанови шляхетських сеймиків в Галичі датувалися — «Działo się w Haliczu w poniedziałek pierwszy po narodzeniu panny Maryej w r. 1613»¹⁸.

В українських письмових пам'ятках писали частіше на першому місці дату річну, а за нею місячну; у латинських і польських навпаки — спочатку дату тижня, а потім місяця й року.

Наприклад, «року бож[ья] 1662 мѣсяца июля дня **З** (7)»¹⁹ або «Datum Lemburge feria secunda iucrastino sancte Andree anno domini millesimo quadrigentesimo vicesimo quinto»²⁰ (1425), або «Datum wiszni die 28 maja 1767»²¹.

У XIV—XVIII ст. на західноукраїнських землях новий рік починався з січня. Це видно з львівської грамоти від 3 січня 1421 р.: «Во Лвовѣ дань по новымъ лѣтѣ третїѣ дны в пяток»²².

¹⁴ Monumenta confraternitatis Staropigianae Leopoliensis ed. W. Milkowicz, Leopoldis, 1895, стор. 381.

¹⁵ В. Розов, назв. праця, стор. 12, 15.

¹⁶ Рукописи бібліотеки АН УРСР у Львові, ф. Чоловського, № 43, стор. 81.

¹⁷ AGZ, t. III, N 2, стор. 2.

¹⁸ AGZ, t. XXIV, стор. 24

¹⁹ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. XI, 1904, стор. 353.

²⁰ AGZ, t. IV, N 77, стор. 140.

²¹ AGZ, t. 23, стор. 213.

²² В. Розов, назв. праця, стор. 92.

Коли звірити її з хронологічними таблицями, то дійсно у 1421 р. 3 січня припадало на п'ятницю, а новий рік, очевидно, починався з 1 січня²³.

Варто відзначити, що Б. Хмельницький свої універсали даував найчастіше новою ерою, називав спочатку дні місяців, а потім роки. Дати найчастіше писав кирилівськими буквами. Проте у листах, писаних під Львовом до міської ради польською мовою у 1655 р., місячні й річні дати пише арабськими цифрами і місяці називає латинськими назвами²⁴, причому місячні дати ставить на першому місці, а річні на другому.

В українських кирилівських письмових пам'ятках вже з XIV ст. для визначення місяців вживались латинські назви — генвар, март, май і т. д. «У Снятинѣ у четвергѣ августа ла (31) 1424»²⁵. Слов'янські назви місяців — січень, лютий, березень і т. д. входять у вжиток з XVIII ст. Назви днів тижня зустрічаємо рідко (XV—XVII ст.), а вищенаведений приклад ілюструє цю думку. У текстах латинських, польських та німецьких у XIV—XVI ст. дуже рідко вживали назви днів місяця. Вони поширюються з XVII ст.: «Działo sie w Haliczu die 6 Mai r. p. tysiąc sześćset piedziesiatego trzeciego»²⁷. Всі місячні дати в латинських, польських і німецьких письмових пам'ятках у XIV—XVI ст. були зв'язані з кругом рухомих свят, а ці були зв'язані з пасхою і припадали на різні дні місяців і нерухомих свят, які завжди падали на ті самі дні місяця. Наприклад, «Sabbato ante festum Exaltacionis Sanctae crucis» — завжди нерухоме свято — 14.9.1599 р.²⁸ або «Feria secunda postridie dominice Reminiscere» (рухоме свято, друга неділя великого посту) — 17.2.1636 р.²⁹ Такі місячні дати складні і вимагають для пояснення спеціальних хронологічних таблиць³⁰.

У такому поділі тижня на дні кожний день тижня має свою назву. Першим днем тижня була неділя, вона називалася *dominica*, або *feria prima*, понеділок — *feria secunda*, вівторок —

²³ Деякі документи західноукраїнських канцелярій, а особливо церковних, мають ще додаткову дату, звичайно після всіх інших дат, а саме дату індікта. Літочислення індікта введене у Візантії десь 313 р. н. е. Індікт — це число, яке вказує на місце даного року у п'ятнадцятирічному циклі. П'ятнадцятирічні цикли — це періоди часу, в які в стародавньому Римі описували майно громадян. Щоб встановити дату індікта, потрібно до річної дати нашої ери додати 3, а потім розділити на 15. Наприклад, $1700 + 3 : 15 = 113$ і цифра 8, яка залишається у остачі, є індіктом.

²⁴ ЦДІА УРСР в м. Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 2, 3.

²⁵ Там же.

²⁶ В. Розов, назв. праця, стор. 100.

²⁷ AGZ, t. XXIV, стор. 102.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 9, спр. 353, стор. 2333—2334.

²⁹ Там же, ф. 52, оп. 3, спр. 588, арк. 123.

³⁰ Н. Горбачевский, Календарь археографический на 2 тыс. лет, 1869; T. Wierzbowski, Vademecum, 1928.

feria tertia, сепада — feria quarta, четвер — feria quinta, п'ятниця — feria sexta і субота — dies sabbati. Наступний день після свята називали die sequenti de crastino, postridie altera die або infra festi, feria proxima.

Щоб встановити день (місяця) написання такого документа, необхідно знайти (у Горбачевського або Вежбовського), на який день тижня і місяця припадало в названому році згадане в тексті свято.

Зустрічаються й українські грамоти, в яких місячні дати під впливом польського діловодства писали вищезгаданим способом. Грамота, що її видав львівський староста 1412 р., датована: «...дан у Львове у суботу первую по узнесенї божиї...»³¹

Незрозумілим може бути для дослідника історичних джерел і поділ дня на окремі частини. Доба розподілялась на 24 години, а година на половину і чверть. Поділ на хвилини і секунди застосовувався тільки в астрономії. Новий день розпочинався не після 24 години, а через півгодини після заходу сонця, з настанням темноти, і всі годинники відповідно до пір року потрібно було кожного півмісяця пересувати вперед чи назад. Наприклад, якщо в найстарішому цеховому статуті львівських кравецьких підмайстрів від 1491 р.³² говориться, що вони повинні від Михайла (21 вересня) до Вознесення (травень — червень) працювати з дванадцятої до третьої години ночі, це значить, що на Михайла дванадцята година — це була шоста година ранку, а третя — це дев'ята година вечора за московським часом.

В цьому повідомленні наведено всі основні способи датування письмових документів й книг у XVI—XVIII ст. і не лише тих, які були написані чи надруковані на західноукраїнських землях, але показано й деякі приклади датування документів, які надсилалися сюди.

Характерним для цього періоду на західноукраїнських землях є змішування елементів хронології візантійської і західноєвропейської. Літочислення за новою ерою входить у практику вже з XIV ст., хоч візантійською ерою датуються письмові пам'ятки й пізніше.

Дуже цікавим є існування першосічневого нового року вже з початку XV ст., на відміну від першоберезневого і першOVERесневого (перший існував на землях Росії до XV ст., другий — до 1700 р.).

Вивчення й опрацювання хронології, застосовуваної в інших частинах земель Української РСР, дало б основи для написання підручника української хронології.

³¹ В. Розов, назв. праця, № 44, стор. 81.

³² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 427.

Я. П. Кись

**ХРОНОЛОГИЯ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ
ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В XIV—XVIII ст.**

Резюме

Для исторической науки, особенно для точного размещения исторических событий во времени, имеет немалое значение хронология. Но, к сожалению, до сих пор нет даже учебника украинской хронологии. Для написания синтетической работы по украинской хронологии нужно изучить и обработать хронологию разных земель Украины, так как в них существовали разные способы измерения времени, его разделения.

Данное сообщение является попыткой внести лепту в разрешение этого задания. В нем, в частности, анализируются разные способы разделения времени, которые встречаются в письменных памятниках западноукраинских земель с XIV по XVIII ст., показываются изменения, модификации их, выясняются способы перевода их на современную нам хронологию.